

BERLINSKI PROCES U KONSTRUKTU KONVERGENCIJE DRŽAVA ZAPADNOG BALKANA U EVROPSKU UNIJU – DRUŠTVENO EKONOMSKI, PRAVNI I MEDIJSKI ASPEKTI / THE BERLIN PROCESS IN THE STRUCTURE OF THE CONVERGENCE OF THE WESTERN BALKAN COUNTRIES INTO THE EUROPEAN UNION - SOCIAL ECONOMIC, LEGAL AND MEDIA ASPECTS

Akademik prof. dr. Slobodan Nešković¹²³

¹Međunarodna Akademija Nauka, Umetnosti i Bezbednosti – MANUB

²Univerzitet „Sveti Kiril i Metodij“ Veliko Trnovo, Bugarska

³Ukrajinska Tehnološka Akademija u Kijevu, Ukrajina

e-mail: slobneskovic@gmail.com

Stručni članak

<https://www.doi.org/10.58952/zr20251403272>

UDK / UDC 327:330:34:316.77(4-67EU:497-15)

Sažetak

Berlinski proces promovisan je kao platforma u strateškom projektu konvergencije država Zapadnog Balkana ka Evropskoj Uniji. Polazeći od teze da su sve zemlje posmatranog subregiona opredeljene za prijem u predmetnu asocijaciju, konceptualizovan je proceduralni autohtoni okvir. Cilj našeg istraživanja jeste da metodom sadržajne analize i sinteze naučnim putem sagledamo nomenklaturu Berlinskog procesa i njegovog uticaja na države Zapadnog Balkana u konstrukt njihovih evropskih integracija. Razmatrani koncept, iniciran 2014. godine posvećen je jačanju regionalne saradnje, unapređenju infrastrukturnih projekata, i podršci reformama neophodnim za pristupanje Evropskoj Uniji. Međutim, države Zapadnog Balkana suočavaju se sa izazovima poput nerešenih bilateralnih sporova, ekonomske nesigurnosti, i političke nestabilnosti, što ometa njihov napredak u procesu integracija. Esej istražuje modele balansiranja država između regionalne saradnje i sopstvenih nacionalnih interesa.

Ključne reči: Berlinski proces, Zapadni Balkan, Agenda povezanosti, Sporazum o transportnoj zajednici, aspekti, država, Evropska Unija

JEL klasifikacija: F02, F15, R11

Abstract

The Berlin process was promoted as a platform in the strategic project of the convergence of the Western Balkan countries towards the European Union. Starting from the assumption that all the countries of the observed subregion are determined for admission to the association in question, an autochthonous procedural framework was conceptualized. The goal of our research is to look at the nomenclature in a scientific way using a substantive method of analysis and synthesis of the Berlin process and its impact on the countries of the Western Balkans in the construct of their European integration. The considered concept is dedicated, initiated in 2014, aims to strengthen regional cooperation, improve infrastructure projects, and support reforms necessary for EU accession. However, the countries of the Western Balkans face challenges such as unresolved bilateral disputes, economic insecurity, and political instability, which hinder their progress in the integration process. The essay explores models balancing of states regional cooperation with their own national interests.

Keywords: Berlin Process, Western Balkans, Connectivity Agenda, Transport Community Agreement, aspects, country, European Union

JEL classification: F02, F15, R11

UVOD

Berlinski proces predstavlja okvirnu platformu Evropske Unije ka stabilizaciji, saradnji i integraciji država Zapadnog Balkana u predmetnu asocijaciju. Navedena inicijativa označava nacrt razrešenja dugogodišnjih političkih, ekonomskih i bezbednosnih kontroverzi sa kojima se suočava sugregion Zapadni Balkan, prolazeći kroz turbulentni istorijat prožet konfliktima, političkim protivrečnostima i tranzicijskim anomalijama. Berlinski proces ima za cilj da premosti jaz između država Zapadnog Balkana i Evropske Unije, pružajući paradigmu za regionalnu saradnju, infrastrukturni razvoj, unapređenje vladavine prava i pomirenje među narodima. Temeljna ideja Berlinskog procesa leži u potrebi da se države Zapadnog Balkana više uključe u proces evropskih integracija, ali i da se osnaži njihova međusobna saradnja, koja je ključna za stabilnost i prosperitet regiona. Usvojeni koncept temelji se na principima regionalne saradnje, što znači da je uspeh svake države u ovom procesu tesno povezan sa uspehom njenih susednih država. Razmazrana agenda ne fokusira se isključivo na bilateralne odnose država Zapadnog Balkana sa Evropskom unijom, već i na njihovu međusobnu interakciju i zajedničke projekte. Jedan od glavnih stubova Berlinskog procesa je infrastrukturni razvoj, koji je prepoznat kao ključan za ekonomski rast i integraciju regiona. Projekti poput izgradnje i modernizacije puteva, železnica, energetskih mreža i digitalne infrastrukture imaju za cilj da povežu države Zapadnog Balkana međusobno, ali i sa širim evropskim tržištem. Ovi projekti ne samo da olakšavaju kretanje ljudi i roba, već doprinose i ekonomskoj konvergenciji regiona, stvarajući uslove za povećanje investicija, otvaranje novih radnih mesta i smanjenje nezaposlenosti. Pored infrastrukturnog razvoja, Berlinski proces bavi se jačanjem vladavine prava, što je ključno za demokratsku stabilnost i ekonomski razvoj regiona. Naš članak metodološki istražuje aktuelnu tematiku, sa društveno ekonomskog, normativnog i medijskog aspekta u sadašnjoj konstelaciji. Obzirom da navedeni fenomeni nisu dovoljno naučno sagledani, cilj je da se primenom metodama analize i sinteze sadržaja, indukcije i dedukcije, odnosno komparativnom paradigmom rasvetli kompetentnost performansi date evropske platforme. Generalna hipoteza je da Berlinski proces uslovno implicira podršku zemljama Zapadnog Balkana u njihovoj konvergenciji ka Evropskoj Uniji, razmatrano sa društveno ekonomskog, pravnog i medijskog aspekta. Istraživački projekat i sam proces imaju veliki značaj i društvenu opravdanost u projektu realizacije usvojenih nacionalnih interesa pojedinačnih tvorevina datog subregiona.

Države Zapadnog Balkana suočavaju se sa značajnim izazovima u oblastima ekonomije, pravne regulative i medijskog prostora, pre svega korupcijom, pravosudnom nezavisnosti i protivrečnostima javnog informisanja, što je od esencijalnog značaja za adekvatno funkcionisanje institucija. Berlinski proces, kroz podršku različitih inicijativa i reformi, nastoji da pomogne ovim državama da unaprede svoje pravne i institucionalne kapacitete, kako bi se približile evropskim standardima. Jačanje vladavine prava je ključno za izgradnju poverenja građana u državne institucije, ali i za privlačenje stranih investicija, koje su od suštinskog značaja za ekonomski oporavak i rast. U navedenom kontekstu globalni evropski i nacionalni mediji pojedinačnih država zauzimaju prvorazrednu poziciju. Internet kao „mreža svih mreža“, potom ostala elektronska i štampana sredstva informisanja mogu odlučujuće kanalisati javno mnjenje i javnost pojedinačnih nacionalnih država i evropskog ambijenta. Navedena inicijativa projektovano je da zauzme odlučujuću ulogu u procesu pomirenja među narodima i zemljama posmatranog mikroregiona. Taj prostor je tokom 1990-ih godina bio izložen razornim sukobima koji su ostavili duboke ožiljke u društvima ovih zemalja. Iako je od tada postignut značajan napredak u normalizaciji odnosa, i dalje postoje nerešena pitanja koja opterećuju međusobne odnose. Berlinski proces pruža platformu za dijalog i saradnju, kroz koju lideri država Zapadnog Balkana mogu raditi na prevazilaženju istorijskih nesuglasica i izgradnji stabilnog i mirnog regiona. Jedan od ključnih rezultata Berlinskog procesa je osnivanje Regionalne kancelarije za saradnju mladih (RYCO), koja ima za cilj da promoviše saradnju i razmenu među mladima iz država Zapadnog Balkana.

Ova inicijativa prepoznaje važnost mladih generacija u izgradnji budućnosti regiona, te nastoji da kroz obrazovne, kulturne i druge programe doprinese razvoju tolerancije, razumevanja i zajedničkog identiteta među mladima. RYCO je primer kako Berlinski proces može imati konkretan uticaj na svakodnevni život građana Zapadnog Balkana, doprinoseći stvaranju nove generacije koja će biti nosilac pozitivnih promena u regionu. Uprkos značajnim postignućima, Berlinski proces suočava se sa brojnim izazovima koje prezentujemo u našem istraživačkom štivu.

Društvena polarizacija, unutrašnje političke tenzije i nedovoljno sprovođenje reformi u nekim državama Zapadnog Balkana usporavaju sopstvenu konvergencije ka Evropskoj Uniji. Takođe, postoji i određeni skepticizam među građanima ovih država u pogledu stvarnih benefita koje Berlinski proces može doneti, posebno s obzirom na dugotrajan i kompleksan put ka članstvu u EU. Ove prepreke ukazuju na potrebu za intenzivnijim angažmanom i podrškom od strane Evropske unije, kako bi se Berlinski proces održao na pravom putu i kako bi se postigli konkretni rezultati. Evropska unija, kroz Berlinski proces, pokazuje svoju posvećenost Zapadnom Balkanu kao delu evropske porodice. Iako izazovi ostaju, Berlinski proces predstavlja jasan signal da su vrata Evropske unije otvorena za države Zapadnog Balkana, pod uslovom da one sprovedu neophodne reforme i unaprede regionalnu saradnju. U tom kontekstu, Berlinski proces igra ulogu mosta koji povezuje prošlost regiona sa njegovom evropskom budućnošću, nudeći državama Zapadnog Balkana priliku da se integrišu u evropske strukture i postanu deo stabilne, prosperitetne i demokratske Evrope. U perspektivi, Berlinski proces ima potencijal da oblikuje budućnost Zapadnog Balkana na način koji će doprineti dugoročnom miru, stabilnosti i blagostanju u regionu. Dati kontekst implicira neophodnost objektivnog i permanentnog praćenja društveno ekonomskih, političkih i pravnih aspekata međudržavnih relacija. Podrazumeva se neizostavni integracioni i dezintegracioni uticaj raspoloživih sredstava u medijskom prostoru Evrope i pojedinih državnih tvorevina. Nesumljiva je bitna emisiona refleksija SNN, BBC, ZDF, ARD, RAI, Gardiana, Frans presa, Sputnika i drugih, uz domaće informativne subjekte. Uspeh evropskog koncepta zavisiće od političke volje lidera država Zapadnog Balkana, odnosno od kontinuirane podrške relevantnih aktera Evropske Unije. Berlinski proces nije samo diplomatska inicijativa, već i simbol nade za građane Zapadnog Balkana da je članstvo u Evropskoj uniji dostižno, i da je budućnost regiona neraskidivo povezana sa evropskom integracijom. Kroz Berlinski proces, države subregiona Zapadnog Balkana imaju mogućnost da prevaziđu međusobne kontroverze i realizuju strateško nacionalno opredeljenje konvergencije ka Evropskoj Uniji.

1. BERLINSKI PROCES EVROPSKE UNIJE I KONVERGENCIJA DRŽAVA ZAPADNOG BALKANA

Berlinski proces, pokrenut 2014. godine na inicijativu tadašnje kancelarke Nemačke Angele Merkel, predstavlja polaznu osnovu za promovisanje stabilnosti, ekonomskog razvoja i evropskih integracija na Zapadnom Balkanu. Zato je nemačka kancelarka Angela Merkel, nakon brojnih konsultacija sa čelnicima država regiona Zapadnog Balkana i Evropske unije, započela sa njihovim godišnjim okupljanjima na kojima se debatuje o veoma konkretnim oblastima saradnje i evropskim integracijama (Đukanović, Krstić, 2016, 21). Aktuelni proces nije samo reakcija na specifične političke i ekonomske izazove sa kojima se suočavaju države regiona, već i dugoročna strategija Evropske unije za prevazilaženje istorijskih tenzija i stvaranje temelja za trajni mir i prosperitet. Berlinski proces je postao sinonim za napore usmerene ka integraciji Zapadnog Balkana u Evropsku uniju, ali i za jačanje regionalne saradnje i stabilnosti u ovom delu Evrope.

Ima za cilj da spoji šest zemalja Zapadnog Balkana (Srbiju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Severnu Makedoniju, Kosovo, Albaniju) sa devet članica EU i Velikom Britanijom, institucijama Evropske unije, međunarodnim finansijskim institucijama i regionalnim inicijativama za saradnju.

Društveno politički značaj Berlinskog procesa za države Zapadnog Balkana prepoznaje se u njegovoj ulozi katalizatora za unapređenje regionalne saradnje i izgradnju poverenja među državama koje su prošle kroz duboke konflikte tokom 1990-ih. Berlinski proces pruža platformu za redovan dijalog među liderima regiona, omogućavajući im da zajednički rade na rešavanju otvorenih pitanja i usklađivanju sa evropskim standardima. Ovaj dijalog nije samo simboličan, već i praktičan, jer se kroz Berlinski proces otvaraju mogućnosti za konkretne projekte i inicijative koje doprinose stabilizaciji regiona. Jedan od glavnih političkih ciljeva Berlinskog procesa je jačanje evropske perspektive Zapadnog Balkana. Države regiona su suočene sa brojnim izazovima, uključujući političku nestabilnost, korupciju, slabu vladavinu prava i spore ekonomske reforme. Berlinski proces pomaže da se ove države približe Evropskoj uniji kroz podršku reformskim procesima i promovisanje evropskih vrednosti. Proces takođe šalje snažnu poruku da Evropska unija ostaje posvećena integraciji Zapadnog Balkana, uprkos izazovima s kojima se suočava sama Unija, uključujući unutrašnje razlike među članicama i kompleksnost proširenja. Pored jačanja evropske perspektive, Berlinski proces ima ključnu ulogu u unapređenju međusobnih odnosa među državama Zapadnog Balkana. U regionu gde istorijske tenzije i dalje igraju značajnu ulogu u politici i društvu, Berlinski proces promoviše pomirenje i saradnju kroz zajedničke projekte i inicijative. Proces omogućava liderima da se redovno sastaju, razmenjuju mišljenja i rade na rešavanju otvorenih bilateralnih pitanja, poput pitanja granica, manjinskih prava i pomirenja.

Ekonomski aspekti važnosti Berlinskog procesa za države Zapadnog Balkana jeste prijetovan ali je u celini njegova realizacija veoma delikatna. Taj subregion suočava se sa velikim ekonomskim izazovima, uključujući visoku nezaposlenost, nizak nivo investicija i spor privredni rast. Berlinski proces je osmišljen kao sredstvo za ubrzanje ekonomskog razvoja kroz unapređenje regionalne saradnje i povezivanje sa širim evropskim tržištem. U tom kontekstu, jedan od ključnih aspekata Berlinskog procesa je fokus na infrastrukturne projekte koji imaju potencijal da transformišu ekonomski pejzaž regiona. Projekti iz oblasti transporta, energetike i digitalne infrastrukture, koji su pokrenuti u okviru Berlinskog procesa, imaju za cilj da poboljšaju povezanost unutar regiona, ali i između regiona i Evropske unije. Na primer, modernizacija transportnih koridora kroz Zapadni Balkan ne samo da olakšava trgovinu i kretanje ljudi, već i povećava konkurentnost regiona kao investicione destinacije. Povezivanje energetske mreže doprinosi energetske sigurnosti, smanjuje zavisnost od spoljnjih izvora energije i omogućava efikasniju upotrebu obnovljivih izvora energije. Digitalna infrastruktura, sa druge strane, postavlja temelje za razvoj modernih ekonomija zasnovanih na znanju, koje mogu privući tehnološke kompanije i stvoriti nova radna mesta. Pored infrastrukturnih projekata, Berlinski proces podržava i razvoj malih i srednjih preduzeća u regionu. Takva preduzeća su kičma ekonomije u mnogim državama Zapadnog Balkana, ali se suočavaju sa brojnim izazovima, uključujući ograničen pristup finansijama, složenu regulativu i nedostatak podrške za inovacije. Berlinski proces pruža okvir za rešavanje ovih problema kroz inicijative koje promovišu pristup finansiranju, obuku i umrežavanje za mala i srednja preduzeća, čime se podstiče preduzetništvo i inovacije. Najširi socijalni kontekst konceptualizovane platforme takođe je prisutan u Berlinskom procesu, i ogleda se u njegovoj ulozi za unapređenje obrazovanja, zapošljavanja i socijalne inkluzije u subregionu. Države Zapadnog Balkana suočavaju se sa značajnim socijalnim izazovima, uključujući visoku stopu nezaposlenosti mladih, migracije, siromaštvo i socijalne nejednakosti. Berlinski proces prepoznaje ove izazove i kroz različite inicijative nastoji da unapredi socijalne i ekonomske prilike za sve građane regiona.

Jedan od ključnih socijalnih aspekata Berlinskog procesa je fokus na mlade. Visoka nezaposlenost mladih i njihova migracija u razvijenije zemlje Evropske unije predstavljaju ozbiljan problem za budućnost Zapadnog Balkana. Berlinski proces, kroz projekte kao što je Regionalna kancelarija za saradnju mladih (RYCO) sa ciljem promovisanja duha pomirenja i saradnje između mladih u regionu kroz programe razmene mladih, nastoji da stvori prilike za mlade ljude u regionu, omogućavajući im da učestvuju u obrazovnim, kulturnim i profesionalnim razmenama.

Ove inicijative imaju za cilj ne samo da smanje nezaposlenost mladih, već i da promovišu pomirenje, toleranciju i saradnju među mladima iz različitih etničkih i nacionalnih zajednica. Berlinski proces takođe prepoznaje važnost socijalne inkluzije i ravnopravnosti. Mnogi građani Zapadnog Balkana, posebno iz marginalizovanih grupa, suočavaju se sa diskriminacijom i socijalnom isključenošću. Berlinski proces podržava inicijative koje promovišu socijalnu inkluziju, ravnopravnost polova i prava manjina, čime doprinosi izgradnji društava koja su inkluzivnija i pravednija.

Medijski prostor sa raspoloživim tradicionalnim i postmodernim sredstvima informisanja može značajno kreirati javno mnjenje svake pojedinačne države, tako i evropskog prostora. Svedoci smo integracionim i dezintegracionim paradigmatima uređivačke koncepcije u skladu sa formulisanom političkom provenijencijom medijske kuće. Globalni svetski i evropski mediji CNN, BBC, ARD, RAI, Independent i istali sa autohtonim medijskim strategijama u celini imaju dezintegrativnu ulogu, definisanu zahtevima i interesima svojih vlasnika – ekonomskih korporacija. Na državnom planu i širem okruženju podrazumeva se angažovanje ogromnih ljudskih i finansijskih resursa u funkciji izgradnje društvene svesti, formiranja javnog mnjenja, preoblikovanju kulturnih sadržaja, odnosno favorizovanju utvrđenih koncepata, tako i Berlinskog procesa u aktuelnom ambijentu. (Nešković, 2021, 14)

Berlinski proces predstavlja temeljni okvir za budućnost država subregiona Zapadnog Balkana, regiona Jugoistočne Evrope, pri čemu njegov uspeh zavisi od nekoliko faktora. Prvo, politička volja lidera regiona da sprovede neophodne reforme i unapređuju međusobnu saradnju biće ključna za dalji napredak. Proces evropskih integracija je kompleksan i zahteva duboke reforme, posebno u oblasti vladavine prava, borbe protiv korupcije i jačanja demokratskih institucija. Države Zapadnog Balkana moraju pokazati odlučnost u sprovođenju ovih reformi, kako bi mogle iskoristiti pun potencijal koji Berlinski proces nudi. Drugo, podrška Evropske unije ostaje od suštinskog značaja. Berlinski proces je do sada bio uspešan delom zahvaljujući snažnoj podršci vodećih članica Evropske unije, posebno Nemačke. Nesumljivo je da Evropska Unija mora nastaviti sa pružanjem političke, tehničke i finansijske podrške zemljama subregiona, kako bi osigurala održivost analizirane inicijative. To uključuje i nastavak angažovanja u rešavanju bilateralnih sporova među državama Zapadnog Balkana, ali i pružanje jasnih i dostižnih ciljeva u procesu integracije. Na kraju, Berlinski proces mora ostati fleksibilan i prilagodljiv novim izazovima.

Globalne promene, poput klimatskih promena, migracija i tehnološkog razvoja, postavljaju nove izazove pred region i zahtevaju inovativna rešenja. Berlinski proces mora biti sposoban da odgovori na ove izazove, uključujući kroz promovisanje zelene ekonomije, održivog razvoja i digitalizacije, što će pomoći regionu da se uspešno integriše u širi evropski prostor. Evidentno je da su programi i inicijative u okviru Berlinskog procesa spori, kao i da je njihova realizacija teška u stvarnosti. Kao i uvek, vlasti u regionu nisu dosledne i u velikoj meri nemaju dovoljan učinak. Nekompetentnost regionalnih vlasti je predstavljala prepreku svim drugim ranijim inicijativama, a samim tim će verovatno dovesti do niskog nivoa posvećenosti Berlinskoj agendi i drugim integracionim procesima. Nikakav proces pod vođstvom EU ne donosi brze rezultate koji bi zadovoljili zapadnobalkanske lidere; vlasti su i dalje beznadežne i nestrpljive jer žele da se što pre integrišu u EU. (Balkanska grupa za političko istraživanje, 2019, 11)

Evropska unija, sa svoje strane, nije uspela da ponudi čvrsta uveravanja zemljama Zapadnog Balkana u vezi sa članstvom, što dodatno povećava nepoverenje regionalnih vlasti prema Evropskoj komisiji. Iako su regionalni projekti u okviru Berlinske agende privlačni i namere dobre, oni nisu uspeli da motivišu vlasti na Balkanu da ubrzaju reforme, povećaju nivo saradnje i pokrenu brži razvoj. Kako bi se Berlinski proces proširio, nemački ministar spoljnih poslova Sigmar Gabriel je 31. maja 2017. izjavio da Berlinski proces ne bi trebalo da se završi 2018. godine, već da se "dopuni". Ova inicijativa je na Zapadnom Balkanu brzo prepoznata kao "Agenda Berlin Plus".

Gabrijel je istakao ključne probleme regiona, uključujući političke podele, korupciju, ekonomsku stagnaciju, političku nestabilnost i nezaposlenost mladih. On je naglasio potrebu za novom agendom koja bi se fokusirala na različite aspekte ovih problema. (Nešković, 2024, 10) Takođe je istakao da Evropska unija i Zapadni Balkan moraju da pokažu veću ambiciju i intenzivnije se uključe u EU programe. Objektivni indikatori ukazuju da građani Zapadnog Balkana nisu dovoljno informisani o podršci Evropske Unije koja im je na raspolaganju. Pri tome, ukoliko građani nisu svesni podrške Evropske Unije, ne iznenađuje što je interesovanje javnog mnjenja za evrointegracije ograničeno. Zbog toga je neophodno da Evropska Unija i Zapadni Balkan zajednički rade na poboljšanju ove situacije. Agenda Berlin Plus predviđa izdvajanje sredstava za startovanje preduzeća, srednje stručne obuke i razvoj infrastrukture u oblasti informacionih tehnologija. Planirano je da države članice Evropske unije, Evropska asocijacija za slobodnu trgovinu (EFTA) i Evropski ekonomski prostor finansijski podrže ovaj fond. Nemačka je najavila pokretanje instrumenata namenjenih regionalnim potrebama, a kada ta projektovana sredstva postanu operativna, trebalo bi da ubrzaju procedure sprovođenja i poboljšaju povezanost manje razvijenih država predmetnog subregiona.

2. POZICIONIRANOST BERLINSKOG PROCESA – DRUŠTVENO EKONOMSKI, PRAVNI I MEDIJSKI ASPEKTI

Samiti Berlinskog procesa predstavljaju ključne događaje u okviru ove inicijative, koja je pokrenuta 2014. godine na inicijativu Nemačke, s ciljem unapređenja regionalne saradnje i ubrzanja evropskih integracija zemalja Zapadnog Balkana. Samiti okupljaju lidere i visoke zvaničnike zemalja regiona, kao i predstavnike Evropske unije i država članica koje podržavaju ovaj proces. Ovi sastanci pružaju platformu za diskusiju o ključnim političkim, ekonomskim i socijalnim izazovima sa kojima se region suočava, kao i za dogovor o konkretnim koracima za unapređenje saradnje i približavanje Evropskoj uniji.

Samit u Berlinu 2014. godine označio je početak Berlinskog procesa, koji je iniciran kao platforma za podsticanje evropske integracije i regionalne saradnje među zemljama Zapadnog Balkana. Na inicijativu nemačke kancelarke Angele Merkel, lideri zemalja regiona, zajedno sa predstavnicima Evropske unije i ključnim evropskim partnerima, okupili su se u Berlinu kako bi se suočili sa izazovima koji su ometali napredak Zapadnog Balkana ka članstvu u Evropskoj uniji. Ovaj prvi samit bio je prelomni trenutak u naporima da se revitalizuje evropska perspektiva regiona i obezbedi stabilan okvir za sprovođenje reformi i unapređenje saradnje. Samit je održan u kontekstu rastuće zabrinutosti zbog stagnacije u procesu proširenja Evropske unije i političke nestabilnosti u regionu. Deceniju i po nakon završetka sukoba na Balkanu, mnogi problemi su i dalje ostali nerešeni, a evropska perspektiva, koja je nekada bila pokretač reformi i stabilnosti, počela je da bleđi. U Berlinu su lideri potvrdili posvećenost evropskoj budućnosti Zapadnog Balkana i naglasili važnost ubrzanja reformskih procesa koji bi doveli do punopravnog članstva u Evropskoj uniji.

Samit u Beču 2015. godine bio je posebno značajan jer je dodatno konkretizovao ideje i projekte postavljene na prethodnom samitu u Berlinu. Fokus je bio na infrastrukturnim projektima, posebno na unapređenju transportnih koridora kroz region. Pored toga, samit u Beču je postavio osnovu za Regionalnu kancelariju za saradnju mladih (RYCO), koja je kasnije postala ključna institucija za povezivanje mladih ljudi iz zemalja Zapadnog Balkana. Prvi samit nakon usvajanja Berlinske deklaracije iz 2014. godine održan je u Beču 27. avgusta 2015. godine. Glavni ciljevi ovog samita bili su jačanje regionalne saradnje i rešavanje bilateralnih sporova među zemljama Zapadnog Balkana. (Nešković, 2025, 11)

Treći samit u okviru Berlinskog procesa održan je u Parizu u julu 2016. godine, s posebnim naglaskom na četiri ključna stuba: regionalnu saradnju, povezanost i trgovinu, omladinu, te izazove povezane s migracijama, terorizmom i radikalizacijom. Jedan od centralnih fokusa samita u Parizu bila je omladina.

Šefovi vlada su se složili da osnuju Regionalnu kancelariju za omladinsku saradnju, prepoznajući potrebu za većim angažmanom u rešavanju problema visoke nezaposlenosti među mladima širom regiona. Učesnici samita ponovili su svoju posvećenost evropskim integracijama i regionalnoj saradnji, dok su Evropska unija i zemlje Zapadnog Balkana identifikovali oblasti u kojima bi trebalo pojačati saradnju: readmisija, razmena informacija, koordinacija, zajedničke akcije u borbi protiv organizovanog kriminala i saradnja među graničnim policijama.

Na samitu je naglašeno da bi trebalo uložiti dodatne napore kako bi se projekti pokrenuti posle Bečkog samita iz 2015. godine efikasnije realizovali. Takođe, radilo se na jačanju primene mekših mera u vezi s integrisanim energetske i transportnim mrežama. Zemlje Zapadnog Balkana su podržale Regionalni program energetske efikasnosti i sredstva u okviru programa obnovljivih izvora energije pod nazivom "Zeleno za rast." Takođe je postignut dogovor o mapi puta za stvaranje regionalnog tržišta električne energije. U Parizu su odobrena tri nova železnička projekta u Srbiji, Albaniji i na Kosovu i Metohiji, ukupne vrednosti 595,4 miliona evra. Upečatljiv društveni efekat pariske konferencije predstavlja osnivanje Regionalne kancelarije za mlade, prema uzoru na nekadašnju nemačko-francusku kancelariju osnovanu gotovo dve decenije nakon Drugog svetskog rata. Regionalna kancelarija za omladinsku saradnju se fokusira na povezivanje omladine kroz promovisanje pomirenja, saradnje, učenja, demokratije, prijateljstava, razumevanja i multikulturalizma. Sa planiranim godišnjim budžetom od 2 miliona evra, koje će obezbediti zemlje Zapadnog Balkana i donatori, Regionalna kancelarija za omladinsku saradnju uključuje jednog predstavnika vlasti i jednog predstavnika omladine iz svake od potpisnica.

Za neke zemlje regiona ovaj proces se smatra nastavkom političkog konstrukta koji se priređuje isključivo radi zadovoljavanja zamisli nemačke kancelarke Angele Merkel. Posmatrano u celini, i pored izraženih kontroverzi sporazum o Regionalnoj kancelariji za omladinsku saradnju predstavlja najefikasniji i najkonkretniji rezultat Berlinskog procesa i ZB6, sa ogromnim potencijalom i visokim očekivanjima. Približavanje mladih, izgradnja mostova poverenja i konsolidacija perspektiva među zemljama samo su neki od očekivanih efekata. Mnogi akteri veruju da bi dodatna pažnja trebala biti usmerena na ovaj projekat. Međutim, procesi imenovanja i selekcije naišli su na izazove u pojedinim zemljama zbog nedostatka inkluzivnosti i transparentnosti. Ovi procesi zahtevali su dugotrajne i teške pregovore kako bi se osiguralo učešće svih zemalja. Da bi se obezbedilo jednako učešće, sedište Regionalne kancelarije za omladinsku saradnju nalazi se u Tirani, generalni sekretar je iz Srbije, zamenik generalnog sekretara je sa Kosova i Metohije, dok su ostali predstavnici iz Crne Gore, Severne Makedonije i Srbije. Planirano je formiranje ogranaka u glavnim gradovima svih zemalja.

Samit u Trstu 2017. godine obeležen je konkretnim koracima ka unapređenju ekonomske integracije regiona. Lideri su se dogovorili o uspostavljanju Zajedničkog regionalnog tržišta, što je ključno za povećanje konkurentnosti i privlačenje stranih investicija u region.

Samit u Trstu je takođe bio značajan zbog pokretanja niza infrastrukturnih projekata, koji su finansirani kroz Evropski investicioni fond za Zapadni Balkan. Italija je bila domaćin četvrtog samita o Zapadnom Balkanu u julu 2017. godine, koji je održan u Trstu, gradu geografski bliskom zemljama Zapadnog Balkana. Italija je želela poslati snažniju poruku, naglašavajući potrebu za većim angažmanom zemalja Zapadnog Balkana u Berlinskom procesu. Na samitu u Trstu odobren je jedan projekat za Severnu Makedoniju, dva za Srbiju i četiri za Bosnu i Hercegovinu. Predviđen budžet Fondacije je oko 70 miliona evra, a sredstva će biti namenjena mladim naučnicima sa Balkana koji žele da osnuju istraživačke laboratorije i timove. Cilj je i podsticanje mobilnosti naučnika kroz finansiranje njihovih poseta najboljim istraživačkim organizacijama u Evropi u trajanju od jedne do dve godine, kako bi se mladim istraživačima omogućilo povezivanje sa kolegama iz Evrope.

Ideja koja stoji iza osnivanja Fondacije je stvaranje mreže iskusnih istraživača i naučnika na Balkanu koji će moći da budu nosioci promena, kao i sprečavanje odlaska mladih u razvijenije države, sa kojim se, kao što je poznato, susreće većina država u regionu. (Berlinski procesi u predvorju Evropske unije, 2017).

Sporazum o Transportnoj Zajednici je, u velikoj meri, nastavak Transportne opservatorije u jugoistočnoj Evropi (SEETO), koju će zameniti u januaru 2018. godine. SEETO je regionalna transportna organizacija sa sedištem u Beogradu. Osnovana je 11. juna 2004. godine sa ciljem integrisanja sveobuhvatne TEN-T mreže u Zapadni Balkan. Cilj Sporazuma o Transportnoj zajednici je pružanje pomoći zemljama ZB6 u procesu evropskih integracija kroz stvaranje transportnih veza. Što se Balkana tiče, Sporazum o Transportnoj Zajednici nudi povećanu efikasnost i konkurentnost u sektoru transporta i turizma, smanjeno vreme i troškove putovanja, kao i bolje investiciono okruženje. Državama članicama Evropske unije ovaj mehanizam pruža pravnu sigurnost, efikasnost transportnih sistema, veći stepen bezbednosti na putevima i bolje usluge transporta za državljane Evropske unije. Kao što su pokazale prethodne inicijative, samo poboljšanje upravljanja granica ne može u dovoljnoj meri prevazići međudržavne sporove, uključujući vize, priznanje i pitanja demarkacije.

Samit u Londonu 2018. godine bio je od posebnog značaja jer je Ujedinjeno Kraljevstvo, uprkos svojoj odluci o izlasku iz Evropske unije (Brexit), izrazilo nameru da nastavi angažman na Balkanu i da aktivno doprinosi stabilnosti i razvoju ovog regiona. Na londonskom samitu, glavne teme diskusije bile su jačanje bezbednosti, poboljšanje ekonomske stabilnosti, rešavanje bilateralnih sporova, jačanje vladavine prava i podsticanje regionalne saradnje u različitim oblastima. Iako je samit u Londonu imao ambiciozne ciljeve i postignuti su određeni rezultati, događaj je bio obeležen i političkim tenzijama. Izražen je skepticizam u pogledu stvarne posvećenosti nekih zemalja reformama i regionalnoj saradnji, posebno u kontekstu rastućih nacionalističkih tenzija u pojedinim delovima regiona. Takođe, Brexit je bacio senku na buduću angažman Ujedinjenog Kraljevstva u regionu, iako su britanske vlasti ponovile svoju posvećenost Zapadnom Balkanu. Dakle, Londonski samit bio je važan korak u nastavku Berlinskog procesa, pokazujući kontinuitet u naporima da se Zapadni Balkan integriše u evropske i evroatlantske strukture.

Samit u Poznanju 2019. godine po svojim efektima bio je važan zbog potpisivanja novih sporazuma i inicijativa koje su usmerene na unapređenje ekonomske saradnje, povezivanje i jačanje bezbednosti u regionu. Evropska unija je najavila dodatna sredstva za podršku projektima koji imaju za cilj poboljšanje infrastrukture, unapređenje energetske efikasnosti i podsticanje inovacija i preduzetništva u regionu. Ovi projekti su osmišljeni tako da doprinesu dugoročnom razvoju Zapadnog Balkana i njegovom približavanju Evropskoj uniji. Ipak, uprkos pozitivnim signalima i postignutim dogovorima, samit u Poznanju je bio obeležen i određenim skepticizmom i izazovima.

Proces proširenja EU bio je pod pritiskom zbog unutrašnjih nesuglasica unutar Unije, što je izazvalo zabrinutost među zemljama Zapadnog Balkana u vezi sa njihovim evropskim perspektivama. Pitanje kredibiliteta procesa proširenja i političke volje unutar Evropske unije da se podrži integracija regiona ostalo je otvoreno, a samit je poslužio kao platforma za razmenu mišljenja i izražavanje zabrinutosti u vezi s ovim pitanjem. Zaključci samita u Poznanju naglasili su važnost nastavka Berlinskog procesa kao ključne platforme za regionalnu saradnju i evropske integracije Zapadnog Balkana. Iako su izazovi brojni, učesnici su ponovili svoju posvećenost daljem radu na realizaciji postavljenih ciljeva i na unapređenju života građana u regionu. Berlinski proces, kao dugoročna inicijativa, ostaje važan mehanizam za približavanje Zapadnog Balkana Evropskoj uniji, uprkos svim poteškoćama na tom putu.

Samit u Sofiji 2020. godine održan je u specifičnim okolnostima pandemije COVID-19, što je dodatno istaklo važnost regionalne saradnje u kriznim situacijama. Na ovom samitu, lideri su razgovarali o načinima za ublažavanje ekonomskih posledica pandemije i unapređenje zdravstvenih sistema u regionu. Sofija je takođe bila domaćin diskusija o digitalnoj transformaciji i zelenoj agendi za Zapadni Balkan. Samit Berlinskog procesa održan u Sofiji u novembru 2020. godine bio je sedmi po redu sastanak lidera Zapadnog Balkana i njihovih evropskih partnera. Ovaj samit imao je poseban značaj jer se održavao u kontekstu globalne pandemije COVID-19, koja je dodatno zakomplikovala ionako složenu političku i ekonomsku situaciju u regionu. Samit u Sofiji predstavljao je priliku za ponovno potvrđivanje posvećenosti Berlinskom procesu i za dalji napredak u ključnim oblastima regionalne saradnje i evropskih integracija. Deklaracija o Zajedničkom regionalnom tržištu, koja je usvojena na samitu, predstavlja korak napred ka stvaranju jedinstvenog ekonomskog prostora na Zapadnom Balkanu. Ova inicijativa ima za cilj da olakša trgovinu, investicije i mobilnost unutar regiona, kao i da poveća privlačnost Zapadnog Balkana za strane investitore. Pored toga, potpisana je i Sofijska deklaracija o Zelenoj agendi za Zapadni Balkan, koja se fokusira na ekološki održiv razvoj i borbu protiv klimatskih promena.

Samit u Berlinu 2022. godine u ambijentu pandemije COVID-19 imao je značajan uticaj na region Zapadnog Balkana, gde je samit u Berlinu bio prilika da se razmotre izazovi koje je pandemija donela, kao i mere za oporavak. Diskusije su se usmerile na potrebe za ekonomskom podrškom, jačanjem zdravstvenih sistema i ubrzanjem procesa vakcinacije. Evropska unija i zemlje učesnice samita prepoznale su važnost solidarnosti i zajedničkog delovanja u suočavanju s posledicama pandemije, naglašavajući potrebu za koordinisanim naporima u oporavku i obnovi. Samit u Berlinu 2022. godine označio je kraj jednog ciklusa u okviru Berlinskog procesa, ali i početak novog perioda koji je zahtevao dodatnu posvećenost i angažman svih učesnika. Iako su postignuti određeni rezultati, pred regionom su ostali mnogobrojni izazovi, a Berlinski proces je nastavio da pruža neophodnu platformu za rešavanje tih izazova i ostvarivanje zajedničkih ciljeva, s krajnjim ciljem potpune integracije Zapadnog Balkana u Evropsku uniju.

Samit u Tirani 2023. lidera Berlinskog procesa održan u oktobru te godine, bio je prvi ovaj događaj održan na prostoru Zapadnog Balkana. Ovaj samit imao je ključnu ulogu u jačanju ekonomskih veza i podsticanju daljih reformi u regionu, sa konačnim ciljem integracije u Evropsku uniju. Glavne teme diskusije na samitu bile su ekonomski rast Zapadnog Balkana, regionalna saradnja i prevazilaženje bilateralnih sporova. Ursula fon der Lajen, predsednica Evropske komisije, naglasila je važnost Plana rasta za Zapadni Balkan, dok je nemački kancelar Olaf Šolc istakao potrebu za smirivanjem tenzija, posebno između tzv. “Kosova*” i Srbije. Jedan od ključnih rezultata samita bio je podsticaj za završetak Zajedničkog regionalnog tržišta, koje bi trebalo da doprinese ekonomskom rastu i učini region privlačnijim za investicije.

Pored toga, potpisan je novi sporazum o priznavanju profesionalnih kvalifikacija, s ciljem olakšavanja mobilnosti radne snage i daljeg usklađivanja sa politikama Evropske unije. Samit je takođe potvrdio posvećenost EU procesu proširenja, pri čemu su lideri poput predsednika Evropskog saveta Šarla Mišela pozvali i Evropsku uniju i zemlje Zapadnog Balkana da budu spremne za proširenje do 2030. godine. Iako se ovaj rok dočekuje sa sumnjom, on se vidi kao ključni korak ka obezbeđivanju mira i prosperiteta u regionu. Plan na ovom samitu se podelio u četiri stuba. Prvi stub Plana je uvođenje Zapadnog Balkana u jedinstveno tržište. U suštini, već sada otvaramo vrata jedinstvenog tržišta u sedam ključnih oblasti za kompanije sa Zapadnog Balkana. Drugi stub je da sami Zapadni Balkan mora da dovrši svoje zajedničko regionalno tržište. Ako bi se formiralo takvo tržište, to bi moglo povećati BDP Zapadnog Balkana za 10 %, što je uslovno ostvarivo.

Samiti Berlinskog procesa imaju važnu ulogu za stabilnost, ekonomski razvoj i evropske integracije Zapadnog Balkana. Ovi sastanci omogućavaju zemljama regiona da zajednički definišu prioritete, razmenjuju iskustva i dogovaraju se o konkretnim projektima koji unapređuju regionalnu saradnju.

Jedna od najvažnijih koristi Berlinskog procesa je što je omogućio da se Zapadni Balkan vrati u fokus evropske politike, nakon godina relativnog zastoja u integracionim procesima. Kroz redovne samite, lideri Zapadnog Balkana i Evropske unije imaju priliku da direktno komuniciraju, što doprinosi jačanju međusobnog poverenja i razumevanja. Berlinski proces je takođe omogućio značajno finansiranje ključnih projekata u regionu, posebno u oblasti infrastrukture i energetike. Ovi projekti su ključni za dugoročni ekonomski razvoj regiona, jer poboljšavaju povezanost, smanjuju troškove poslovanja i privlače strane investicije. Pored ekonomskih koristi, Berlinski proces ima važnu ulogu u promociji vladavine prava, borbi protiv korupcije i unapređenju bezbednosti u regionu. Berlinski proces donosi mnoge koristi, postoje i značajni izazovi koji ostaju nerešeni. Jedan od najvećih izazova je sporost sprovođenja dogovorenih reformi, posebno u oblasti vladavine prava i borbe protiv korupcije. Takođe, političke tenzije u regionu, uključujući nerešena bilateralna pitanja i status tzv. „Kosova*“, predstavljaju prepreku za dalji napredak. Pored toga, iako je Berlinski proces uspeo da privuče značajna sredstva za infrastrukturne projekte, postoji potreba za većom koordinacijom i efikasnošću u realizaciji ovih projekata. (Nešković, 2025, 12) Takođe, postoji potreba za većim angažovanjem privatnog sektora i promocijom inovacija i digitalne ekonomije kao esencijalnog postulata za održiv društveno ekonomski razvoj država subregiona Zapadnog Balkana.

ZAKLJUČAK

Zaključak o Berlinskom procesu i položaju država Zapadnog Balkana mora uzeti u obzir složenost i višeslojnost ovog procesa, kao i specifične izazove i mogućnosti koje on donosi za region. Berlinski proces, od svog pokretanja 2014. godine, postao je ključni mehanizam kroz koji se Zapadni Balkan postepeno približava Evropskoj uniji, ali i okvir u kojem se region suočava sa svojim unutrašnjim problemima i nedostatkom regionalne stabilnosti. Berlinski proces se istakao kao važan metod za integraciju Zapadnog Balkana u evropske nomenklature, odnosno kao instrument za podsticanje regionalne saradnje. Iako su rezultati ponekad bili sporiji nego što su mnogi priželjkivali, Berlinski proces je pokazao da je moguće prevazići istorijske antagonizme i usmeriti se ka zajedničkim ciljevima. Ključni infrastrukturni projekti, energetska povezanost, unapređenje vladavine prava i podrška mladima samo su neki od aspekata kroz koje Berlinski proces daje konkretne rezultate. Ovi aspekti ne samo da doprinose ekonomskom razvoju, već i jačaju političku stabilnost i socijalnu koheziju u regionu. Međutim, izazovi ostaju značajni. Politička polarizacija, korupcija i spore reforme u državama Zapadnog Balkana i dalje ometaju napredak ka punoj integraciji u Evropsku uniju.

Berlinski proces je osmišljen kao alat za prevazilaženje ovih prepreka, ali njegova efikasnost zavisi od volje i kapaciteta regionalnih lidera da sprovedu reforme i održe političku stabilnost. Takođe, prisutna je i određena skeptičnost među građanima Zapadnog Balkana, koji ponekad ne vide neposredne koristi od procesa evropskih integracija. Ova skeptičnost može biti prevaziđena samo ako Berlinski proces donese opipljive promene u kvalitetu života, ekonomske prilike i društvenu pravdu. Uloga Evropske unije u ovom procesu ne može se preceniti. Berlinski proces pokazuje da Evropska unija ostaje posvećena regionu, uprkos izazovima s kojima se suočava unutar svojih granica. Evropska unija, kroz Berlinski proces, šalje poruku da je Zapadni Balkan deo evropske porodice, ali da put ka punom članstvu zahteva kontinuiranu posvećenost reformama i regionalnoj saradnji. Kontinuirana podrška Evropske unije je neophodna, kako u vidu političke i tehničke pomoći, tako i kroz jasno definisane ciljeve i merila za napredak. Ova podrška je ključna za održavanje dinamike procesa i motivisanje država Zapadnog Balkana da nastave sa reformama.

Na osnovu našeg autohtonog istraživanja, može se konstatovati da Berlinski proces ima potencijal za primereno pozicioniranje u svrsi ostvarivanja prosperiteta zemalja Zapadnog Balkana. To zahteva ne samo političku volju i mudrost lidera, već i aktivno uključivanje građana, civilnog društva i privrednih subjekata u proces. Sa šireg društveno ekonomskog, pravnog i medijskog aspekta Berlinski proces treba posmatrati kao permanentan, dinamičan proces konvergencije, koji se ne završava sa formalnim punopravnim uključivanjem država Zapadnog Balkana u Evropsku Uniju. Mediji pri tome imaju esencijalnu značaj u koncipiranju afirmativne klime, odnosno javnog mnjenja za implementaciju predmetnog koncepta u svrsi konvergencije zemalja subregiona ka Evropskoj Uniji. Suštinska vrednost ovog strateškog projekta je u unapređenju međusobnog poverenja, stabilnosti i kohezije u okruženju, što su temeljni preduslovi za uspeh na putu ka evropskim integracijama. Ukoliko se Berlinski proces nastavi i unapredi, on realno može postati obrazac za druge regione koji se suočavaju sa sličnim izazovima i trendovima. Navedena argumentacija potvrđuje postavljenu generalnu hipotezu istraživanja, pri čemu ukazuje da Berlinski proces uslovno predstavlja segment politike proširenja Evropske Unije, tako i paradigmu realizacije kompleksnog konstrukta stabilnosti u subregionu Zapadni Balkan regiona Jugoistočne Evrope.

LITERATURA

1. Balkanska grupa za političko istraživanje, (2019) Berlinski proces za Zapadni Balkan: Prednosti i izazovi za Kosovo, Beograd, Srbija.
2. Berlinski procesi u predvorju Evropske unije, (2017) Beogradska otvorena škola, br. XXIX, Beograd, Srbija
3. Đukanović, D., Krstić, M., (2016) Berlinski proces – Nemačka „zapadnobalkanska“ inicijativa, Srpska politička misao br. 4, Institut za političke studije, Beograd, Srbija
4. Neskovic, S., and oth., (2020) Incorporation of Information – Communication Technologies in Economic and Environmental Espionage, Fresenius Environmental Bulletin - FEB, Vol. 29, No. 5, pp. 4062-4075, Freising, Germany
5. Nešković, S., Đelić, T. A., (2021) Social challenges and European integration of the Western Balkans, Research Result Sociology and Management, Vol. 7, No.1, Belgorod: Belgorod State National Research University, Belgorod, Russia, 2021.
6. Nešković, S., (2021) Javnost, javno mnjenje i mediji u savremenom konceptu ekonomske globalizacije, Društvo novinara Vojvodine i Arhiv Vojvodine, Novi Sad, Srbija
7. Nešković, S., Institucionalno pozicioniranje EU, Evropsko zakonodavstvo, Br. 79, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, Srbija
8. Nešković, S., (2024) Zelena ekonomija i socijalna inkluzija država Zapadnog Balkana u ekološkoj strategiji Evropske Unije, Glasnik za društvene nauke, Br. 1, Tom XVI, Fakultet za finansije, bankarstvo i reviziju, Alfa BK Univerzitet, Beograd, Srbija
9. Nešković, S., (2024) Digitalization of higher education in the context of economic development of the region of Southeast Europe with reference to Montenegro and Bulgaria, International Scientific Journal „Monte“, Vol. 9, No. 1, Institute for Scientific Research and Development, Ulqin, Montenegro
10. Nešković, S., (2025) Digitalization of the Tourism Economy and Spatial Planning in the Environmental of Climate Goals with the Approach of the Republic of Serbia, Montenegro and Croatia, International Scientific Journal „Monte“, Vol. 10, No. 1, pp. 194-211, Institute for Scientific Research and Development, Ulqin, Montenegro
11. Nešković, S., (2025) Application of Artificial Intelligence in the Economic Operations of Companies – Legal Regulations of the European Union and the Republic of Serbia, Tematski Zbornik radova, knjiga 1, „Politički i ekonomski aspekti porodičnog preduzetništva u kontekstu Zelene agende za Zapadni Balkan sa primenom veštačke inteligencije“, Naučna konferencija sa međunarodnim učešćem Valjevo 20-21. jun 2025, Međunarodna Akademija Nauka, Umetnosti i Bezbednosti u saradnji sa Univerzitetom „Sveti Kiril i Metodij“ Veliko Trnovo Bugarska i Centrom za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti – CESNA B Beograd i Fakultetom za evropske pravno-političke studije u Beogradu, Beograd, Srbija
12. Nešković, S., (2025) Functioning of Family Business in the Construct of the Green Agenda for the Western Balkan and the Implementation of Artificial Intelligence, Thematic Journal of Papers, Book 1, Licenca CC BY 4.0, Faculty of European legal and Political Studies in Belgrade, St. Cyril and St. Methodius University Veliko Tarnovo Bulgaria and International Academy of Sciences, Arts and Security – MANUB, Bosnia and Herzegovina
13. Nešković, S., (2025) Political, Economic and Security Context of Cooperation Between Serbia, Bulgaria and Romania for the Purpose of the Progress of the Region of Southeast Europe, Proceedings of an International Scientific Conference Held, Vol. 5, St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria
14. Pantić, D., Pavlović, Z., (2019) Javno mnjenje – koncept i komparativna istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd, Srbija
15. Samit Berlinskog procesa u Tirani, <https://europa.rs/samit-berlinskog-procesa-u-tirani/>